

AUDITOR - GENERAL
SOUTH AFRICA

MEDIA RELEASE

31 Thafamuhwe 2021

Muṭoli-Mbalelano vho ita khuwelelo kha vharangaphanda vha muvhuso u vhona uri hu na mvelelo dza vhuṭoli dzi 'vhuedzaho'

PRETORIA – Muṭoli-Mbalelano (AG) Vho Tsakani Maluleke ṅamusi vho vhiga nga “tswayo dza u khwinifhadzea” kha vhuṭoli ha muvhuso wa lushaka na wa mavunḁu, na u ṭuṭuwedza vho khwaṭhisa uri vharangaphanda vha muvhuso vha vhona uri hu na “mvelaphanda na u khwinifhadza hu vhuedzaho” kha mvelelo dzavho.

Muṭoli-Mbalelano vho dovha hafhu vha ombedzela thero ya muvhigo wa 2018-19, **dzhiani vhukando zwino kha vhuḁifhinduleli**, nga murahu ha u vhilaela uri ho itwa mvelaphanda ṭhukhu kha u tandulula mbilaelo dzo ṭahiswaho ṛwaha wo fhiraho. Mbilaelo dzo dovha dza bviselwa khagala kha mivhigo mivhili yo khetheaho ye ya bviswa nga 2020 nga ha ndangulo ya masheleni a muvhuso kha mbekanyamushumo dza covid-19 dzi tshimbilelanaho na 1) thandululo dzi vhuedzaho dzi ṭodeaho u thivhela u kundelwa u dzhia vhuḁifhinduleli; 2) u vhona uri hu na masiandoitwa kha u kundelwa kha vhuḁifhinduleli; 3) vhundeme ha u khwinisa ndangulo ya masheleni a vhaṭolwa; 4) u dzhia zwikhala u itela mvelaphanda na tshanduko i vhuedzaho.

U bvisa muvhigo guṭe (GR) wa 2019-20 wa lushaka na mivhuso ya mavunḁu khathihi na zwiimiswa zwao – muvhigo wavho wa mathomo u bva tshe vha dzhena ofisini sa AG nga Nyendavhusiku yo fhiraho– Vho Maluleke vha ri naho hu na tswayo dza u khwinifhadzea kha vhaṛwe vhaṭolwa, ofisi yavho “a i athu vhona mvelaphanda na khwinifhadzo i vhuedzaho i ṭodeaho u thivhela u kundelwa kha vhuḁifhinduleli na u lwa nazwo nga ṅila yo teaho nahone i fanaho kha muvhuso wa lushaka na mavunḁu”.

Khuwelelo i bvelaho phanda ya u dzhia vhukando kha vhuḏifhinduleli

Vho AG vha ri mulaedza wa ofisi yavho wa muvhigo wa 2019-20 wo bviswa fhasi thero **khuwelelo i bvelaho phanda ya u dzhia vhukando kha vhuḏifhinduleli**, ine i fana na miṅwaha yo fhiraho nahone vha ri:

- Naho khwinifhadzo kha mvelelo dza vhuḏoli dzi tshi tuḏuwedza, **thandululo dzi vhuedzaho dzi ḏoḏeaho u thivhela u kundelwa kha vhuḏifhinduleli** a zwi athu vha hone, nahone zwi ḏo ḏoḏa u bindudzwa u bva kha maimo othe a muvhuso.
- Vhulavhelesi, maandḏalanga mahulwane na mihasho i pfananyaho zwi fanela u sedzesa **mabindu a muvhuso, zwiimiswa zwi khou kondelwaho zwa tshitshavha na mihasho ya ndeme ya ṅisedzo ya tshumelo** u fana na wa mutakalo na wa pfunzo. U sa kona ha vhaḏolwa avha u vhuedza kha mashumele avho na u bvela phanda kha ṅisedzo ya tshumelo zwi – nahone zwi na – masiandoitwa a ndeme kha masheleni a muvhuso na matshilo a vhadzulapo.
- Ndeme ya **mikhwa ya ndangulo ya masheleni** nga hetshi tshifhinga i fanela u ombedzeleswa – muofisiri muṅwe na muṅwe u fanela u ita mushumo wawe u itela uri masheleni a tshitshavha a tsireledzee nahone hu sa vhe na tshidzombe na vhuḏifhinduleli nga ṅila ine a langwa ngayo.
- **U thivhela u vuda na u vhuisa masheleni** o ngalangalaho zwi fanela u vha zwa ndeme kha vhaofisiri vhalangi na maandḏalanga nga hetshi tshifhinga hune ha fanela u itwa zwinzhi nga zwiḏuku zwi re hone na u bvela phanda u fhungudzea ha zwiko zwa masheleni.
- Arali **masiandoitwa a u kundelwa vhuḏifhinduleli** a tshi ḏoḏea, izwi zwi fanela u itwa nga u ṅavhanya, nga vuhali nahone nga ṅila i fanaho.

Ri fulufhela uri arali izwi zwa sedzeswa, ri ḏo kona u vhona khwiniso i ḏoḏeaho nahone zwi ḏo shela mulenzhe kha mvelaphanda ya vhaḏolwa.

Masiandoitwa a covid-19 kha maitele a vhuḏoli a 2019-20

Dzwadze ḏa shango ḏoḏe na u valwa ha shango zwo kwama vhuvhigi na maitele a vhuḏoli a ṅwaha wa muvhalelano wa 2019-20, zwo itaho uri hu vhe na u lenga u bviswa ha muvhigo.

Ofisi ya lushaka ya vhuḏoli yo ḏo fanelwa nga u ḏowela u shumela hayani nahone thekinoḏodzhi yo vha ya ndeme vhukuma nahone ro wana ṅila ntswa dza u shuma na vhuḏarakani na vhaḏolwa. Nga hetshi tshifhinga, ro ita vhuḏoli ha 2019-20 nga tshifhinga tsha musi zwithu zwi khou itea zwa mbekanyamushumo dza covid 19 dzo itwaho u bva

March 2020. Ro dovha ra bvisa mivhigo mivhili yo khetheaho nga ha ndangulo ya masheleni ya mbekanyamushumo dza muvhuso kha covid-19.

A. Mvelelo dza vhuṭoli nga u tou posa iṭo

Zwidodombedzwa zwa ndeme zwa mvelelo dza vhuṭoli

Nga u angaredza, **mvelelo dza vhuṭoli dzo khwinifhadzea** hu tshi sedzwa 66 wa vhaṭolwa vho khwinifhadzea ngeno 35 vho humela murahu. Ro lavhelesa ra wana uri muhumbulo muhulwane wa uri hu vhe na khwiniso ho vha:

- Zwikhala kha poswo dza ndangulo dza ndeme zwo ḡadzwa – nga maandesa zwiḡa zwa vhaofisiri vhalangi na vhaofisiri vha masheleni vhahulwane. Ri anzela u vhona uri vhudziki kha zwikhala zwa ndeme ndi hone hu tshimbidzaho khwiniso ya mvelelo dza vhuṭoli dzi si dzavhuḡi na u dzudza mvelelo dza vhuṭoli dzi dzavhuḡi.
- Vhaofisiri vhalangi na vhalanguli vhahulwane vho ḡiimisela nahone vho dzhenelela u vhona uri hu na khwinifhadzo ya maitele a ndangulo ya ngomu vha thoma u shumisa themendelo dzashu
- U khwinifhadzea kha ndangulo dza ngomu – hu tshi katelwa u thoma u shumisa ndangulo dza u thivhela

Muvhigo u bvisela khagala zwiṭalusu zwi tevhelaho zwa ndeme zwa mvelelo dza vhuṭoli:

- Hu na vhaṭolwa vha 111 (26%) vhe vha kona u bvisa zwiṭatamennde zwa masheleni zwa khwajithi na mivhigo ya mashumele i tevhelaho vhusimamilayo ha ndeme, nga u wana vhuṭoli ho kunaho. Izwi ndi u khwinisea huṭuku u bva kha 98 (23%) ṅwahani wo fhelaho. Vhaṭolwa avha vho imela 17% wa tshumiso ya mugaganyagwama wa R1,7 ṭhirijioni kha muvhuso wa lushaka na wa mavunḡu.
- Shango ḡashu ḡoṭhe, 74% wa vhaṭolwa vho ṭanganedza mivhigo ya vhuṭoli yo kunaho kha zwiṭatamennde zwa masheleni zwavho, u khwinisea huṭuku u bva kha 71% ṅwahani wo fhelaho. Tshivhalo tsha vhaṭolwa tshe tsha kumedza zwiṭatamennde zwa masheleni zwa khwajithi tsho engedzea – 49% wa vhaṭolwa vho kona u ri ṅea zwiṭatamennde zwa masheleni zwi si na u bvisela khagala hu ṭoḡeaho ha zwishumiswa na khethekanyo ya masheleni, zwine zwi kha ḡi vha fhasisa.
- Khwajithi ya u vhiga mashumele yo sumbedza u khwinifhadzea nga 2019-20, nga 71% wa vhaṭolwa zwino vha tshi vho kona u ganḡisa mivhigo i ṭanganedzeaho hu tshi vhambedzwa na 60% ṅwahani wo fhelaho. Khwajithi ya mivhigo ya mashumele yo kumedzwaho uri i itwe vhuṭoli i tshe mivhi (39% fhedzi yo kona u kumedza mivhigo ya

khwalithi yavhudi). Na nga murahu ha musi vhatolwa vho lulamisa u bvisela khagala hu todeaho ha zwishumiswa na khethekanyo dza masheleni ho topolwaho nga vhatoli ngomu ha mivhigo ya mashumele, vha AGSA vho vhiga vha sa tevheli milayo vha 29% wa mivhigo ya mashumele.

- o Nga u angaredza, 69% wa vhatolwa a vho ngo tevhela vhusimamilayo, zwe zwa vha zwi 73% iwahani wo fhelaho.
- o U tevhela vhusimamilayo ha vha ndangulo ya u renga ho khwinifhadzea zwi tuku u bva kha iwaha wo fhelaho. Zwi kha di vhilaedza uri 36% fhedzi ya vhatolwa ndi vhone vha tevhelaho milayo tshothe. Izwi ndi nga murahu ha u vhiga hothe he ra ita kha vhupo uhu, fulaga tswuku dza khombo dze ra taha, na dziwe themendelo nnzhi dze ra ita. Maitele a kurengele ku re na maitele a u tinya mbambe na tshitalula na ndangulo ya dzikonthiraka zwi kha di vha zwo dowelea.

Tshumiso mmbi ya masheleni yo fhungudzea

- o **Tshumiso mmbi ya masheleni yo fhungudzea u swika kha R54,34 bilioni** u bva kha R66,90 bilioni iwahani wo fhelaho. Zwi katela tshumiso mmbi ya masheleni (R7,71 bilioni) wa vhatolwa vhane vhatoli ho fhedzwa nga murahu ha musi datumu ya muvhigo uyu (30 Lara) yo fhira khathihi na masheleni a so ngo toliwaho o bviselwaho khagala kha zwi tatamennde zwa masheleni zwa vhatolwa vhane vhatoli havho a vhu athu fhela nga datumu ya muvhigo uyu.
- o Vho AG vha ri masheleni ayo a nga kha di vha ntha, vhunga **31%** wa vhatolwa vhe na mivhigo i so ngo kunaho ngauri masheleni o bviselwaho khagala o vha a so ngo fhelela na/kana vho bvisela khagala uri vho vha na tshumiso mmbi ya masheleni fhedzi na uri masheleni o fhelelaho a vha divhi uri ndi vhungana. Arali tshumiso mmbi ya masheleni yo fhelelaho yo bviselwa khagala ho vha hu sa do vha na u fhungudzea u bva iwahani wo fhelaho.
- o Hu tshi engedzwa, vha AGSA a vho ngo kona u tola R2,08 bilioni wa dzikonthiraka nga mulandu wa u taha kana mafhungo a so ngo fhelelaho.
- o Vho Maluleke vha ri vhatolwa vha na rekhodo mmbi musi zwi tshi da kha u tandulula tshumiso mmbi ya masheleni na u vhone uri hu na vhudifhinduleli. Ndinganyo ya mafheleloni a iwaha ya tshumiso mmbi ya masheleni e a vhuthana miwahani minzhi nahone a sa athu sedzwa a henefha kha R262.03 bilioni.

Ndangulo dza ngomu

Muvhigo u bvisela khagala uri vhuṭudzeṭudze ho angalala kha ndangulo dza ngomu dza mutheo kha tshivhalo tshinzhi tsha vhaṭolwa. Henefha vhukati ha u poidza he ha vha na masiandoitwa kha mvelelo dzi no khou ṭolwa, muvhigo u bvisela khagala zwi tevhelaho:

- Maano a dzinyito dza vhaofisiri vhalangi kana maandalanga u ranga phanḡa u tandulula zwivhanggi zwa mawanwa a vhuṭoli u bva kha ṛwaha wo fhelaho – ofisi ya vhuṭoli yo wana u thomiwa ha maano ha khwine hu henefha kha 34% wa vhaṭolwa.
- U vhea dzirekhodo zwavhuḡi zwi kha di vha vhupo ha vhuṭudzeṭudze – 42% fhedzi wa vhaṭolwa vha na ndangulo dzavhuḡi.
- Vhaṭoli a vho ngo wana maitete a khwine a ṛwaha une ra vha khawo na vhuvhigi ha mafhelelo a ṛwaha – 24% fhedzi yo vha na maitete avhuḡi. Izwi musi zwi tshi shumiswa kha mafhungo a masheleni, mashumele ho sedzwa na zwipikwa na vhulavhelesi ha u tevhela milayo.
- U sedzulusa na vhulavhelesi ha u tevhela vhusimamilayo zwo dovha hafhu zwa vha kha maimo a fhasi – 25% fhedzi yo vha na ndangulo yavhuḡi u itela u tevhela milayo.
- Mafhungo a ndangulo ya sisiteme dza thekinoḡodzhi (IT) a khagala sa vhupo hune ndangulo yo vhesa mmbi – 8% fhedzi ya vhaṭolwa yo vha na ndangulo guṭe yavhuḡi ya IT.

Vho Maluleke vho tsivhudza uri idzi ndi ndangulo dzine ndi dza ndeme kha u thivhela u kundelwa kha vhuḡifhinduleli; fhedzi ha, vhuṭoli vhu sumbedza uri “vhubindudzi ho teaho a vhu athu itwa kha u thivhela”.

B. Ndangulo ya masheleni

Kha vhupo ha u khakhiswa ha ikonomi musi mihasho, mabindu a muvhuso na zwiimiswa zwa tshitshavha zwi tshi fanela u ita zwinzhi nga zwiṭuku na hune ṭhōḡea u bva tshitshavhani ya ṇḡisedzo ya tshumelo na vhuḡifhinduleli zwi khou engedzea, vho Maluleke vha tsivhudza uri “vhaofisiri vhalangi na maandalanga vha fanela u ita nga hune vha nga kona uri vha vhuēwe kha masheleni ane vha a shumisa nahone vha lange tshipiḡa tshiṛwe na tshiṛwe tsha masheleni avho nga vhuḡzivha na ndondolo.”

Zwitatamennde zwa masheleni zwo dzudzanaho ndi zwa ndeme u konisa vhuḡifhinduleli na u bvisela khagala. Zwitatamennde zwa masheleni zwi ṭalutshedza tshiṭori tsha uri muṭolwa u khou langulwa hani – u shumisa hani masheleni, mbuelo yawe i bva ngafhi, ndaka na nyimele ya iyo ndaka, na uri u koloda vhungana, u kolodwa vhungana, na

arali zwi tshi lavhelelea uri masheleni a kolodwaho a do vhuya. Zwi dovha zwa netshedza mafhungo a ndeme nga ha uri mugaganyagwama wo tevhelwa hani, tshumiso i so ngo tendelwaho, tshumiso mmbi khathihi na i so ngo teaho na tshumiso i tambisaho yo itwaho hu tshi engedzwa na maimo a masheleni nga u angaredza a vhatolwa – arali mashumele a tshi vhuedza lwa masheleni.

Vho Maluleke vha ri ofisi yavho i khou vhilaedzwa nga ha vhatolwa vha 21 vhe vha wana vhuṭoli vhu so ngo fhedzwaho kana mihumbulo mivhi kha zwitatamennde zwa masheleni zwavho. Vha bvela phanda vha ri a ro ngo kona u saukanya mutakalo wa masheleni a vhatolwa avha, vhane vha na vhuḡifhinduleli ha 2% ya tshumiso ya masheleni a mugaganyagwama.

Vho Maluleke vho tshisa mbilaelo dza uri mabindu a muvhuso a kha u kondelwa huhulu ha masheleni nahone ha ngo kumedza zwitatamennde zwa masheleni u itela vhuṭoli. Izwi zwi katela:

- South African Airways na LMT Products (kubindu fhasi ha Denel) ane a fhasi ha u phalaliwa lwa mabindu
- SA Express i fhasi ha maga a tshifhinga nyana ya u tsireledza ndaka yayo fhasi ha inwe nyimele

Vhunzhi ha mabindu fhasi ha tshigwada tsha South African Airways a ro ngo vhona zwitatamennde zwa masheleni lwa miṅwaha miraru.

HU tshi engedzwa, vhunzhi ha mabindu a muvhuso o bvisela khagala u sa vha na vhuṭanzi kha zwitatamennde zwao zwa masheleni uri a kha ḡi ḡo kona u bvela phanda naa sa mbilaelo ine a vha nayo nahone dzi katela:

- Zwivhaswa zwa Ole na Koporasi ya Gese,
- Koporasi ya Khasho ya Afrika Tshipembe,
- Denel na mabindu mararu fhasi hayo (Densure, Denel Aerostructures na Sisiteme ya Zwiendisi ya Denel),
- Independent Development Trust,
- Bannga ya Shango na Vhulimisi ya Afrika Tshipembe,
- Pelchem na;
- Koporasi ya Fulufulu ya Nyukulia ya Afrika Tshipembe
- Eskom

Mutakalo wa Masheleni wa mihasho

Vho Maluleke vha ri mutakalo wa masheleni wa tshivhalo tsha mihasho u khou bvela phanḁa u shusha, zwi hulusa mihasho ya mavunḁu ya mutakalo na pfunzo. Vho ita khuwelelo kha vhaofisiri vhalangi na vhurangaphanḁa ha nḁhesa u sedzesa vhupo uhu.

Tshumiso i so ngo tendelwaho ya masheleni

Tshumiso i so ngo tendelwaho ya masheleni yo vhangwa nga u shumisesa mashele kha mugaganyagwama, yo gonya u bva kha R1,65 bilijoni u ya kha R18,12 bilijoni – ine R15,13 bilijoni yo vhangwa nga u badelwa u ḁavhanya ha magavhelo a matshilisano nga Lambamai 2020 hu tshi khou itelwa maga a vala shango nga mulandu wa covid-19.

Mihasho i fhiraho 60% yo vha na ḁhahelero ya masheleni a u badela zwine ya koloda u bva mafheleloni a ḁwaha arali tshumiso i so ngo badelwaho (ḁhanganyelo ya R22,78 bilijoni) yo vha yo vhalwa nayo. ḁhanganyelo ya mihasho ya 27 i ḁo fanela u shumisa u fhira 10% ya migaganyagwama yayo ya 2020-21.

Mafheleloni a ḁwaha, 87% wa mihasho yo vha na dzimbilaelo dza mbadelo khayozine ḁhanganyelo ndi R147,12 bilijoni. Mbilaelo dzi itwa kha mihasho nga kha maitete a u vhiḁwa mulayoni u itela ndiliso nga mulandu wa ndozwo yo vhangwaho nga muhasho – mbilaelo dzo ḁowealeho ndi dza u sa londa lwa mutakalo kha mihasho ya mutakalo ya mavunḁu – nga ḁhanganyelo i eḁanaho R105,8 bilijoni.

Hu na zwiimiswa zwa ndeme zwa tshitshavha zwine na zwone zwi fhasi ha mutsiko wa masheleni. ḁhanganyelo yay a ḁhahelero ya R64,95 bilijoni yo vhangwa nga 29% wa zwiimiswa zwa tshitshavha zwe tshumiso ya masheleni yo fhira mbuelo yazwo – 92% wa ḁhanganyelo ya ḁhahelero u tshimbilelana na Tshikwama tsha Khombo Badani.

Ho vha na 21 wa zwiimiswa zwa tshitshavha zwe zwa bvisela khagala u sa vha na vhuḁanzi uri zwi ḁo kona u bvela phanḁa sa mbilaelo yazwo. Zwi katela:

- Tshikwama tsha Khombo Badani,
- Zhendedzi la Dzibada la Lushaka la Afrika Tshipembe,
- Tshiimiswa tsha Mbambadzo tsha Ndangulo ya Ndaka na tshivhalo tsha zwiimiswa zwa tshitshavha zwa mavunḁu.

Zwitatamennde zwa masheleni zwa zwiimiswa zwa tshitshavha zwa 17 a zwo ngo fulufhedzea kha tsaukayo ya masheleni – izwi zwi katela Zhendedzi la Vhanameli la Zwiporo la Afrika Tshipembe, magudedzi a sumbe a TVET na zwiimiswa zwa mavunḁu zwiḁa ngei North West.

Tshumiso ya masheleni i so ngo teaho nahone i tinyeaho

Tshumiso ya masheleni i so ngo teaho nahone i tinyeaho ndi masheleni ane a lozwiwa nga muvhuso kana ane a nga lozwea lwa tshoṭhe arali a sa salwa murahu. Ndi tshisumbi tshavhuḍi tsha ndangulo ya masheleni a tshikwama tsha muvhuso. Muvhuso a u nga koni u lozwa masheleni nga mulandu wa u dzhiwa tsheo huvhi, u sa londa kana u kundelwa. Fhedzi ha, muvhigo wa Vho Maluleke u sumbedza uri tshumiso ya masheleni i so ngo teaho nahone i tinyeaho zwi kha ḍi vha nṯha.

Kha nwaha une ra vha khawo, 231 wa vhaṭolwa vho xeledwa nga R2,39 bilioni nga mulandu wa tshumiso ya masheleni i so ngo teaho nahone i tinyeaho. Minwahani miraru yo fhiraho, R7.44 bilioni yo vha tshumiso ya masheleni i so ngo teaho nahone i tinyeaho kha muvhuso.

C. U thoma u ḍisa nyito ya mvelelo dza u sa tevhela vhusimamilayo na tshandanguvhoni

Vho Maluleke vha ri Mulayo wa Khwiniso wa Vhuṭoli wa Tshitshavha u ṅetshedza ofisi yavho maandḍa a u vhiga nga ha u sa tevhela vhusimamilayo na tshandanguvhoni zwo faedzwaho nga tshifhinga tsha vhuṭoli havho na u dzhia vhukando arali vhaofisiri vhalangi na maandḍalanga vha sa dzhii vhukando nga nḍila yo teaho kha u sa tevhela vhusimamilayo na tshandanguvhoni zwo vhigwaho.

Ri nga isa mulandu kha dzangano ḍa tshitshavha uri ḍi ite tsedzuluso kana ḍi katele themendelo kha muvhigo wa vhuṭoli nga ha uri hu nga itwa mini u tandulula fhungo ḍi. Khwiniso dzi vha ṅea hafhu maandḍa a u dzhia vhukando vhu vhofohaho ha dzilafho arali themendelo dzavho dzi so ngo itwa na, kha dziṅwe nyimele, ri nga vhuisa masheleni o xelaho u bva kha vhaofisiri vhalangi kana maandḍalanga vhane vha sa thome u tevhela vhukando ha dzilafho.

Vho Maluleke vho toolola nga vhuḍalo uri “khwiniso a si dza ndaṯiso, fhedzi dzo itelwa u khwaṯhisa maitete a vhuḍifhinduleli. Nga u vhiga u sa tevhela vhusimamilayo na tshandanguvhoni, ri tikedza vhaofisiri vhalangi na maandḍalanga nga u vha dzhielisa nzhele u sa tevhela vhusimamilayo hune hu nga vha na masiandoitwa mahulu kha masheleni, zwishumiswa na nḍisedzo ya tshumelo, ngeno hafhu ri tshi khou vha maandḍafhadza uri vha dzhie maga o teaho tshifhinga tshoṭhe u ya nga vhusimamilayo.”

Izwi zwi ḍo fhungudza masiandoitwa mavhi a u sa tevhelwa ha vhusimamilayo nga vhaṭolwa, u thoma thoni yo teaho ya vhuḍifhinduleli, u bvisela khagala ṯhodea ya masiandoitwa, na u tuṯuwedza tshanduko ya vhuḍipfari kha maimo a nṯhesa. Zwenezwi

ri tshi khou vhiga u sa tevhela vhusimamilayo na tshandanguvhoni kha muvhigo wa vhuṭoli, ri vha ri khou konisa akhaundu dza tshitshavha na komiti ya phothifoljo u shuma mushumo wayo wa vhulavhelesi – yo sedzesa kha mafhungo a u sa tevhela vhusimamilayo hu kwamaho vhaṭolwa.

Vho Maluleke vho ombedzela uri “milayo yo newa tshivhumbeo nga ndila ine ya tikedza maitete i sa ṭaluli, zwi khagala na nga ndila i pfallaho lwa mulayo, nga u netshedza tshikhala muofisiri mulangi kana maandalanga u dzhia vhukando vhu ṭodeaho u tandulula u sa tevhela vhusimamilayo na tshandanguvhoni.”

U sa tevhela vhusimamilayo na tshandanguvhoni zwo topolwaho

“Nga la 28 Luhuhli 2021, ro divhadza vhaofisiri vhalangi na maandalanga nga ha vhaṭolwa vho nangwaho vha 75 vha sa tevheli vhusimamilayo na tshandanguvhoni. Vhoṭhe vha wela kha u sa tevhela vhusimamilayo he ha sia hu na ndozwo ya masheleni. Ndozwo ya masheleni yo anganyelwaho i re na vhushaka na u sa tevhela vhusimamilayo na tshandanguvhoni ndi R6,9 bilijoni” Vho Maluleke vho ralo vha tshi isa phanda.

45 wa u sa tevhela vhusimamilayo na tshandanguvhoni uhu ho katelwa kha mivhigo ya vhuṭoli na kha muvhigo guṭe u itela u konisa vhuṭoli na vhulavhelesi. Zwo salaho zwi ḍo vhwigwa kha mivhigo ya vhuṭoli ya 2020-21.

Ho vha na tshivhalo tsha nṭha tsha mafhungo ane a khou sedzwa e a topolwa nga tshifhinga tsha vhuṭoli hashu ha tshumiso ya masheleni ya covid-19 nahone a kha vhupo ha ndeme u fana na kha marengele, ndangulo ya tshumiso ya masheleni, ndangulo ya mbuelo na ndangulo ya zwishumiswa.

Vho Maluleke vho isa phanda vha ri “izwi a si mafhungo o serekanaho, fhedzi milayo na maitete a mutheo ane a fanela u vha hone kha vhaṭolwa – u renga nga mutengo wa khwinesa, u badela fhedzi zwe zwa ṭanganedzwa, u badela nga tshifhinga, u vhuisa mbuelo i kolodwaho muvhuso, u tsireledza ndaka na u shumisa zwishumiswa zwa muvhuso nga vhudzivha na nga ndila yavhuḍi vha tshi vhona uri hu khou waniwa ndeme kha tshelede yo shumiswaho. Ndangulo dza u thivhela dzavhuḍi dzo vha dzi ḍo vha dzo ita phambano khulu.”

“Ri a takala uri vhaofisiri vhalangi na maandalanga vho tandulula huraru kha ha 45 ho vhwigwaho ha u sa tevhela vhusimamilayo na tshandanguvhoni nahone vha khou tandulula nga ndila yo teaho na vha 33 vhavho. Izwi zwi sumbedza tshanduko ya vhuḍipfari kha u lwa na u dzhia tsho hu kha ḍi vha na tshifhinga kha mawanwa ashu “vha ralo Vho Maluleke.

Hu na maitetele ane ra a tevhela n̄waha wothe nahone a ri imeli mutevhet̄handu wa vhuṭoli u tevhelaho u p̄sesa uri maitetele a khou kanda ngafhi a u tandulula u sa tevhela vhusimamilayo na tshandanguvhoṅi.

Hu tshi engedzwa, ro dovha hafhu ra katela dzithemendelo kha mivhigo ya vhuṭoli ya vhaṭolwa vhaṅa nga ha vhukando vhune ha fanela u dzhiwa. Izwi zwi khou itelwa u tandulula u sa tevhela vhusimamilayo na tshandanguvhoṅi ha malo he ra swikelela uri vhukando ho teaho a ho ngo dzhiwa. Ri dovha ra ṭahisa mbilaelo dza u lengiswa kha vhaṅwe vhaṭolwa u tandulula u sa tevhela vhusimamilayo na tshandanguvhoṅi nga mulandu wa u sa vha na vhudziki kha maimo a muofisiri mulangi kana maand̄alanga.

“Hu fanela u vha na tshihadu musi hu tshi tandululwa u sa tevhela vhusimamilayo na tshandanguvhoṅi u thivhela tshinyalelo u ya phanda, u vhuisa masheleni na u dzhia vhukando ha masiandoitwa a u khakha nahone vhothe vha kwameaho vha fanela u shumisana u itela uri hu tandululwe mafhungo aya nga u ṭavhanya. Vha ralo vha tshi isa phanda Vho Maluleke.

Vho Maluleke vho ombedzela uri “ro diimisela u thoma u shumisa maanda o engedzwaho o newaho ofisi yashu, ri sa ofhi, u khethulula kana luvhengelambiluni sa zwe ra ita minwahani yo fhiraho. Mvelaphanda ya maanda ashu o khwiniswaho i do vhoneala musi mvelele ya u ṭavhanya u ita zwithu, ndangulo ya masiandoitwa, vuvhusi havhudi na vhudifhinduleli nga vhaofisiri vhalangi na maand̄alanga zwi tshi doweleda u fhirisa uri zwi vhe zwo teaho.”

D. Mvelelo dza vhuṭoli ha mavundu

Muvhigo wa AG u dzhiela nzhele uri “nga u angaredza, hu kha di vha na ṭhoda ya khwaṭhisedza ndangulo ya u thivhela (kha mavundu othe) vhunga izwi zwi kha di vha zwithu zwa ndeme zwa vhudifhinduleli”.

Afha fhasi ndi u tou posa iṭo, nga mutevhe wa alifabethe, uri mavundu o fhambanaho o shumisa hani:

Eastern Cape

Ho vha na u khwinifhadzea huṅa kha mvelelo dza vhuṭoli kha vundu na muṭolwa muthihi we mvelelo dza vhuela murahu. Vho AG vho dzhiela nzhele uri khwinifhadzo dzo vhangwa nga vhangaphanda vhu tshi thoma u ita zwe ha fulufhedzisa na vhuavhelesi vunduni vhu tshi khou thoma u “dzhenelala na u vha na vhudifhinduleli, fhedzi ndangulo dza u thivhela dzi kha di ṭoda u dzhielwa nzhele”.

Vhupo vhuvhi ha ndangulo ya ngomu ho kwama nga ndila mmbi dzimvelelo kha mihasho ya ndeme ya ngisedzo ya tshumelo, ine ndi wa Mutakalo, Vhuendi na Pfunzo, nahone u khakhelwa ha vhusimamilayo kha iyi mihasho ho vha na masiandoitwa mavhi kha uri masheleni e vha avhelwa o shumiswa hani.

Free State

Vhatolwa vhararu vho khwinisa mvelelo dzavho ngeno muthihi o vhuela murahu lwa u tou thoma u bva 2016-17, vundu jo bvedeza vhutoli ho kunaho. Uyu ndi iwaha wa vhuvhili nga u tevhkana wa khwiniso kha vundu, fhedzi vho AG vho tsivhudza uri "tshaeho ya vhudifhinduleli i khou bvela phanda u bvedeza u phadalala ha u tevhela milayo (zihulusa zwi tshimbilelanaho na kurengele na u tsa ha mutakalo wa masheleni)".

Mvelele ya u sa vha hone ha masiandoitwa yo sikwa nga kha u sa kona u thoma ndangulo ya masiandoitwa kha u phadalala ha u sa tevhela vhusimamilayo nga vhangaphanda ha polotiki na ha ndaulo. Zwenezwo, vhupo ho tanea kha tshumiso mmbi ya masheleni, tshinyalelo na u tambudzwa ha masheleni a muvhuso. Vho AG vho ita khuwelelo kha vhangaphanda ha polotiki u "ranga vhu phanda na u vhona uri vhangaphanda ha ndaulo vhu khou vha na vhudifhinduleli kha vukhaki vhune ha ita – "u pulana nga vudzivha na u ita mugaganyagwama, ndangulo yavhudi ya mashumele a vhashumi khathihi na u khwatha na masiandoitwa tshifhinga tshothe a mashumele mavhi na u pfuka mulayo zwi fanela u thomiwa".

Gauteng

Ho vha na u sa sudzuluwa u bva kha iwaha wa muvhalelano wo fhiraho vhunga vhatolwa vhana vhe vha khwinifhadzea vho khakhiswa nga vhana vhe vha vhuela murahu. Vho AG vha ri "vhutoli ha ndangulo dza u thivhela vhu so ngo edanaho na u sa vha hone ha ndangulo ya masiandoitwa zwo vha nga u ima fhethu huthihi".

Vho AG vha ri zwo vha zwi khou tutuwedza uri hu na u bvela phanda u khwinisea kha khwajithi ya zwitatamennde zwa masheleni zwo kumedzelwaho vhutoli, zwine zwi nga livhanywa na vhuvhigi ha tshifhinga tshothe, u sedzulusa ho edanaho, ndangulo yo teaho ya dzirekhodo, na tshumiso ya zwiimiswa zwa muvhuso u thusa nga u sedzulusa. U itela u khwinisa mvelelo dza vhutoli lwa tshifhinga tshilapfu hu vuedzaho, ri dovha hafhu u tutuwedza vhangaphanda u sedzesa kha vhutoli ha ndangulo ya u thivhela na u vhona uri u pfuka mulayo hu a tandululwa nga u ita dzitsedzuluso tshifhinga tshothe na ndangulo ya masiandoitwa, zihulusa kha vhupo ha ndangulo ya kurengele.

KwaZulu-Natal

Vhaṭolwa vhaṭanu vho khwinisa mvelelo dza vhuṭoli dzavho ngeno muthihi o vhuela murahu. Vho Maluleke vha ri “hu na ndowelo ya u bvela phanḁa ine ya khou vhonele vunduni fhedzi vhuḁipfari huhulu vhu khou ṭodea kha u thoma mutheo wa ndangulo dza u thivhela dzine dza ḁo ḁisa khwinifhadzo i vhuedzaho.”

Ṭhahelero ya ndangulo ya masiandoitwa i khou bvela phanḁa u ṭuṭula u sa tevhela milayo na tshumiso mmbi ya masheleni zwa maimo a nṭha.

Limpopo

Ho vha na u khwinifhadzea hu vhoneleho kha mvelelo dza vhuṭoli vhunga vhaṭolwa vho bvela phanḁa u khwaṭhisa vhuḁo ha ndangulo na tshikwama tsha vundu tsho khwaṭhisa vhuḁavhelesi – nga mulandu wa zwenezwo mvelelo dza vhuṭoli dza vhaṭolwa vha rathi dzo khwinifhadzea. U tevhela milayo zwi kha ḁi vha khaedu, vhunga vhurangaphanḁa ha ndaulo na vhalangi vhaḁulwane vha tshi ongolowa u thoma vhuḁando ha ndulamiso u tandulula mawanwa ayo, zwine zwa vhangamvelelo dza vhuṭoli dzi fanaho.

Vho Maluleke vha ri vhurangaphanḁa ha vundu vhu fanela “u bvela phanḁa u khwaṭhisa u thivhela, u faedza na ndangulo ya ndulamiso kha vhalamvelelo vha vha si wane vhuṭoli ho kunaho; nahone vha fanela u khwaṭhisedza vhuḁando ha ndulamiso na ndangulo ya masiandoitwa hune hu na vhuṭudzeṭudze na u sa tevhela milayo ho vhoneleho uri vhu vhuedze na u khwinisa kha mvelelo idzi ”.

Mpumalanga

Mvelelo dza vhuṭoli dza vundu dzo bvisela khagala u khwinifhadzea huṭuku ha vhaṭolwa vhararu na muthihi we a vhuela murahu fhedzi ndangulo dza u thivhela dzi kha ḁi vha dzi hone kha vhuḁzhi ha vhaṭolwa, zwine zwa vhangamvelelo dza vhuṭoli dzi re na phoswo – u dzhenelela ha vhurangaphanḁa hu a ṭodea uri hu tshimbidze vhuḁifhinduleli na u khwinisa mvelelo dza vhuṭoli.

Vho Maluleke vha ri ofisi yavho yo bvela phanḁa u ṭahisa mbilaelo nga ha vhuḁolikoli kha ndangulo u mona na vhuḁulani ha mveledziso ya themamveledziso na vhuṭoli vhu so ngo eḁanaho na/kana ndangulo ya ndaulo ya thandela.

Northern Cape

Vhaṭolwa vhaḁhili vho khwinisa mvelelo dza vhuṭoli dzavho ngeno muthihi o vhuela murahu, zwine zwa vha ḁiga u ya kha sia ḁo teaho, fhedzi lwendo lu kha ḁi vha lulapfu. Vho AG vho ita khuwelelo kha vhurangaphanḁa ha vundu na ha ndaulo u “vhoneleho uri

vhaofisiri vhalangi vha khwaṭhisa ndangulo dza u thivhela, vho sedzesa kha u thivhela na u faedza ha tshumiso mmbi ya masheleni”.

U bvela phanda u ditika nga maitete a vhuṭoli zwi kha ḡi vhonele vhunga mihasho i fhiraho hafu i so ngo kumedza zwiṭatamennde zwa masheleni zwa khwaṭhithi – zwi dovha hafu zwa sumbedza uri milayo i ṭodeaho ya ndeme ya ḡuvha na ḡuvha, ndangulo ya dzirekhodo na dzindangulo a zwiho.

North West

Vhaṭolwa vhavhili vho khwinisa mvelelo dza vhuṭoli dzavho ngeno muthihi o vhuela murahu. Izwi zwi a ndowelo i ṭuṭuwedzaho, fhedzi hu na ṭhodea ya u khwaṭhisedza ndangulo dza u thivhela na u ṭuṭuwedza mvelele ya ndangulo ya masiandoitwa. Nga u angaredza, mihasho i re na mivhigo yo kunaho yo engedzea lwa u tou thoma miṭwahani mivhili, ngeno tshikwama tsha vundu tshi tshi khou lingedza u dzudza maimo a vhuṭoli ho kunaho.

Vho AG vha ri “hu na ṭhodea ya vhuḡifhinduleli u itela uri mavundu a fhelise u kundelwa ha muṭoli u ḡea muhumbulo kha zwiṭatamennde zwa masheleni zwa muṭolwa zwe u swika zwino zwa wanwa nga vhaṭolwa vhaṭanu,” vha a tsivhudza.

Western Cape

Western Cape lo bvela phanda u bvedza mvelelo dza khwine nga 70% wa vhuṭoli ho kunaho. Muṭolwa muṭwe na muṭwe vunduni o kumedza zwiṭatamennde zwa masheleni zwa ṭwaha nga tshifhinga u itela vhuṭoli na, nga nḡa ha muthihi hu si na u ṭoda ndulamiso ya u sa tevhela vhusimamilayo khazwo. Izwi zwi bvisela khagala ndangulo dza zwiimiswa nga tshifhinga tsha maitete a ndugiselo dza zwiṭatamennde zwa masheleni.

Vho AG vha ri “ho vha na phetheni yo khwaṭhaho i fanaho ya mvelelo dza vhuṭoli ngei Western Cape fhedzi u engedzea ha tshumiso mmbi ya masheleni zwi a vhilaedza. U engedzea uhu ho vhangwa nga u sa tevhela milayo ya vha ndangulo ya zwa u renga.”

E. Mafhelelo

Vho Maluleke vha ri vha ṭuṭuwedzwa nga muvhuso na zwiimiswa zwa vhuṭolavhelesi kha dzhiela nzhele kha vhuṭudzetudze ho topolwaho nga ofisi yavho, fhedzi vha ri izwi a zwo ngo sumbedza khwiniso i vhuṭedzaho ya tshifhinga tshilapfu. Zwenezwo vha ri, vha ḡo dzula vhe na mbilaelo uri hu na u khwinisea huṭuku na nga murahu ha musu vho bula khaedu ṭwahani wa muvhalelano wo fhiraho.

Khuwelelo i bvelaho phanda ya u dzhia vhukando kha vhuḁifhinduleli, zwine ra fulufhela zwi ḁo ri ranga phanda kha u khwinisa na ita khwine nga zwiko zwi konḁaho zwa tshitshavha.

“Sa ofisi ya lushaka ya vhuḁoli, mushumo washu ndi u thusa vhaofisiri vhalanguli na maanḁalanga u swikelela mvelelo dza vhuḁoli dzi takadzaho, zwine zwa ḁo khwaḁhisa vhuḁifhinduleli na u khwinisa nḁisedzo ya tshumelo kha vhadzulapo vhane ra vha shumela. Izwi ho ḁi dzula hu tshipikwa tshashu lwa miḁwaha minzhi nahone ri ḁo dzula ro khwaḁha lutendoni kha u swikelela izwi. Fhedzi ha, hune ha vha na u kundelwa na u sa funa u dzhia vhukando, ri ḁo shumisa zwishumiswa zwe ra ḁewa maanḁani ashu o khwaḁhiswaho u kombetshedza vhuḁifhinduleli.

“Ri ḁo sedzesa ḁwaha woḁhe u itela u topola u sa tevhela vhusimamilayo na tshanḁanguvhoni na u vhona uri vhaofisiri vhalanguli na maanḁalanga vha thoma na u fhedza zwe vha fulufhedzisa kha muvhigo. Ri ḁo, hune ra vhona unga a hu na mvelaphanda, dzhenisa zwishumiswa zwa mulayo, u itela uri hu vhe na vhuḁifhinduleli ho teaho”.

“Ri tshe ro ḁiimisela u shuma ri sa neti fhasi ha maanḁa ashu maswa u khwaḁhisa ndangulo ya masheleni na mashumele kha muvhuso wa lushaka na wa mavunḁu, ri tshi ombedzela ḁhoxea ya vhuḁifhinduleli na u ita zwa mutheo nga nḁila yo teaho ine mafheleloni ya ḁo vhuedza vhadzulapo zwo fanela vha shango ḁashu,” vha pendela ngauralo Vho Maluleke.

Magumo.

Wo bviswa nga: Muḁola-Muvhalelano wa Afrika Tshipembe

Vhukwamani: Africa Boso 0713653024 Africab@agsa.co.za

Kha vha tevhele AGSA kha Twitter: [AuditorGen_SA](https://twitter.com/AuditorGen_SA)

@AuditorGen_SA

Nḁivhadzo ya midia: Muvhigo guḁe wo ḁanganywaho nga ha PFMA ya mvelelo dza vhuḁoli dza muvhuso ya mavunḁu na muvhuso wa vhukati dza PFMA u ḁo vha hone kha www.agsa.co.za.

Nga ha AGSA: AGSA ndi tshiimiswa tsha vhuḁoli tsha nḁhesa tsha shango ḁashu. Ndi tshone fhedzi tshine tsha, nga mulayo, fanela u ita vhuḁoli na u vhiga nga ha uri muvhuso u khou shumisa hani masheleni a vhatheli. Izwi ndi zwone zwe AGSA ya sedzesa zwone u bva tshe ya thomiwa nga 1911 – dzangano ḁo pembelela miḁwaha yaḁo ya 100 ya mushumo wa vhuḁoli kha sekithara ya tshitshavha nga 2011.